

БІБЛІЙНІ ВИСЛОВИ У ТВОРАХ БОРИСА ХАРЧУКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ВОЛИНЯН

У статті проаналізовано біблійні прозові твори Бориса Харчука, які виступають як у своїй усталеній формі, так і зазнають переосмислення. Твори письменника дають можливість пізнати мовну картину світу волинян, яка наскрізь пронизана християнською ідеологією.

Ключові слова: мовна картина світу, біблійний фразеологізм, біблійний складник мовної картини світу.

Релігія завжди займала чільне місце в житті українців. На думку науковців, «завдяки ряду обставин свого національного буття, історії і особливостям своєї національної духовності український народ завжди був одним із найбільш релігійних народів світу. Релігійність свідомості українців, з одного боку, є наслідком впливів на їх духовний світ різних релігійних чинників, з другого – продуктом зовнішніх щодо кожного з них факторів: географічних, історичних, етнопсихологічних, господарських, соціально-психологічних тощо» [3, 5].

Біблія як основна книга християн завжди була джерелом ідей, образів, моральних приписів, саме з Біблії наш народ упродовж століть поповнював фразеологічний запас української мови, збагачуючи її.

Українські біблійні фразеологізми вже привертала увагу лінгвістів (див. праці О. Антонів, Н. Бабич, О. Бандури, Г. Бурдіної, Т. Вільчинської, М. Демського, В. Денисюка, В. Забіяки, Л. Запорожець, Г. Клімчук, О. Ковач, А. Ковтун, Л. Коломієць, А. Кравчук, М. Крупи, В. Німчука, В. Політила, Н. Романюк, Н. Сологуб, І. Судук, Г. Тимошик, Л. Ткач, Г. Чуби, Л. Шевченко та ін.), однак ця фразеологічна група як виразник мовної картини світу українців усе ще потребує спеціального дослідження. Метою нашої статті є аналіз біблійної фразеології у творах Б. Харчука з огляду на її місце у мовній картині світу волинян.

Борис Харчук (1931–1988) належить до покоління «шістдесятників». Як зауважує автор передмови до чотиритомного видання творів Б. Харчука С. Гречанюк, письменник «до кінця своїх днів залишався собою – зі своєю місткою пам'яттю, яка ввібрала трагічний досвід кількох поколінь хліборобів-волиняків, з непереступними заповідями народної етики» [1, 5-6]. І далі: «Для нього принаймні література ніколи не була цінністю самодостатньою – цінував лише ту, яка допомагає людині залишатися людиною, а народу – народом» [1, 6]; «література бачилася йому передовсім як сила історієтворна і націєтворна. У цій свідомій заангажованості деякі критики добачили щось старосвітське, навіть «народницьке» (як же легко ми зробили це слово заледве не лайкою)» [Там же]. Саме завдяки цій народницькій настанові автора його твори і сьогодні служать джерелом вивчення справді національної української мовної картини світу. Нами опрацьовано прозові твори письменника, вміщені в перших двох томах чотиритомного видання творів автора [6, 7].

Природно, що найчастіше вживаними серед зібраного матеріалу є усталені термінологічні вислови *Матір Божа* (у цитатах-ілюстраціях зберігаємо правопис аналізованого видання 1991 року), *Син Божий*, *Ісус Христос*. Це й зрозуміло, адже не можна собі уявити українську хату (зауважимо, навіть у радянський час) без ікон, насамперед із зображеннями Матері Божої та Ісуса Христа: *Прямо на нього йшла процесія. Несли хоругви, матір божу у квітках* [6, 38]; *А в кутку тьмяно світився образ: божа матір не могла дивитися на Євгена, бо її очі перетрухлявіли, струпішили і стали дірками від давності. Безока, вона тримала на руках свого сина. І перед нею на божничку, лежав віхтик засохлого зілля* [6, 47]; *Білий рушник на образах теж чорний. Один, довгий, обрамляв Ісуса і Матір Божу* [7, 205].

У найважчі моменти свого життя (а їх вистачало!) волиняни щиро молилися, звертаючись за допомогою насамперед до Матері Божої, бо саме її українці сприймали як реальну особу, матір дитини з трагічною, хоча й особливою долею, і тому саме вона якнайкраще може зрозуміти материнські болі): *І Юстина проказує: – Мати божа, в тебе син і в мене син. Кажуть, що твій раз воскрес, а мій воскресає кожного дня* [7, 43]; *Потягнув, скинув на дно яру, а сам дерся, шепотів: «Мати божа, мати божа...» – рятувався* [7, 323]; *Це боса Ліда – його мати – вимолила в матері божої, аби Фросьчине серце любило нерідного сина* [6, 447].

Тонко описуючи духовний світ українця радянського часу, Б. Харчук намагається якнайточніше змалювати всі порухи людської душі. Ось як він, наприклад, передає роздуми глибоко віруючої української жінки про те, що відбувається довкола: *Ярина тут молилася. Вона начепила собі над затулою маленький образок почаївської божої матері, яка знаменита чудотворною стопою. Стала божа мати на камені, під її ступнею забилося джерело. Вівці і пастухи пили воду, а божа мати відвертала стріли, бо тоді на Почаїв наступали турки і татари.*

Завойовники гинули від своїх стріл. Із Господариськів ніхто, крім Ярини та Фроськи, у це не вірить. Ніхто не молиться. Радіон відкріся від церкви і ні в що не вірить. В нього нема бога. Так і Терентій. А Тиміш і Софія вірять у свої безбожницькі думки, в Леніна, у якусь свою країну, ніби цю країну можна намалювати так, як **матір божу** [6, 409-410].

Особливістю мовної картини світу волинян у творах Б. Харчука є те, що автор використовує не лише українські найменування Ісуса Христа і Матері Божої, але й польські: *Село мусило було пропасти. Але пропала Польща, і настав час села. В шалі й одностайності за заподіяні кривди село рушило на осадників. Його ніхто не спинав. І воно помстилося. Знищило не тільки муровані будівлі, змело панських богів, – **матки боски і Єзусів Христусів на роздоріжжях** [6, 461]; «Сили, **матка боска, посильною...**» [6, 328]. Польські найменування автор використовує переважно при описі інтер'єру хати поляків, хоча вже через кілька речень подає й українські назви.*

Автор показує добре знання українцями різних молитов (*Юстина перехрестилася, клякнула на коліна й, звернувши очі в куток, понад хлоп'ячі голови, де висіла іконка, шепотіла «Отче наш», «Вірую», «Богородицю» – молитви, які знала* [7, 274]. Найчастіше, звичайно ж, в аналізованих творах знаходимо вислови з Господньої молитви: – *А її губи шепотіли: «...Як на небі, так і на землі...»* [6, 194]; *Вони проказали перед лампадкою «Отче наш», повторюючи слово в слово за нею, і вона повкривала їх, перехрестивши на сон* [6, 326]. Хоча знаходимо й іронічні коментарі до неї: *Цей вірш можна було завчити, як «Отченаш...», не думаючи* [7, 361]; *Дмитро штовхав Сашка під бік. Повкривалися з головою і Дмитро проказував: «Отченаш, батько наш сало крав, на гору викидав», – перекиривляв бабусю* [7, 274].

Рідше вживані молитви звучать переважно з уст отця Іова (роман «Майдан») церковнослов'янськи, найчастіше в російському фонетичному оформленні: – *Мір вам...* [6, 148]; – *Спаси і помилуй нас... – шепотів піп. – Грешних [...]. Твоєю крепостю і твоєю силою...* [6, 149]; *І возложіл... – промимрив скоромовкою отець Іов. – І возложіл есі на їх голови в є н ц и, – виспівував, затягуючи і розтягуючи...* [6, 255].

Основними святами в народному календарі були Різдво та Великдень, а тому лексику, пов'язану з цими обрядами, часто знаходимо у творах Б. Харчука: – *З свят-вечором, мамо!* [6, 333]; *Христос рождається, – сказала мати і підступилася до Романа, щоб цілувати його* [6, 334].

Волиняни часто думають про божественне, міркують по-своєму, можливо, дещо по-язичницьки інтерпретуючи релігійні постулати (*Думала: той божий син народився чи ні, а сіно, а жито народжуються кожного року* [7, 208]); *Святкували не різдво, не народження Христа, а поворот Землі до Сонця. Святкували не великдень, не воскресіння Христа, а воскресіння трави* [7, 519].

Окрім звичайних, традиційних для життя українців молитовних висловів, у творах Б. Харчука знаходимо велику кількість біблійних фразеологізмів, ужитих переважно у профанних контекстах: *І чи не дивина з див, що нація, яка віками не мала своєї держави, не зденаціоналізувалася, не зникла? Нація – народ – неопалима купина. А Йосип казав йому: «Ти втрачаєш найголовніше – класовий підхід! Твоя неопалима купина – це не єдність та одностайність, котел, в якому кипить бідність і багатство* [6, 136]; *Дома на неї чекала родинна тайна вечерея. Батько зібрав усіх. За столом сиділа Терентієва малеча. Софія ввійшла і здогадалася: радяться, як ставити хату* [6, 419]; *Гнівась вважала сліпця від роду святим: він молився за живих і за мертвих, намолював, щоб живим не снулися мерці, щоб не приходили з цвинтаря під вікна. Роман заради смішків витрішки кинув старому в шапку замість копійчки суку гіллячку. Знайшовши й викидаючи її, Харитон начеб промовив: «Щоб тобі було, як мені», – так і сповнилось. Роман осліп: став притчею. Палазя не злякалася, що він темний і що притча во язицех, вийшла за нього заміж усупереч своїм батькам* [7, 453-454]; *Ну, йдіть, апостоли правди, – прорік, наче відпускаючи їх, хто й знає, що маючи на гадці: біблійних апостолів-рибалок чи що Роман-сліпий із синком не ловлять у ставку, шануючи рибтрестівську заборону* [7, 454]; *Ще в семилітці, в патронаті, а потім у педтехнікумі вписувала собі до щоденника відомі висловлювання письменників-класиків і знаменитих людей про любов, як божі заповіді* [6, 71]; *Ще не було на світі, ще не народився, а вже раб, бо рабом були діди й баби, прадіди й прабаби. Про них тільки й пам'яті – із землі вийшли, в землю й пішли* [6, 131]; *Усяка власть на те, щоб її сповняти – Кесареві кесарево, а богові боже, – видувив із себе Антось. – Усяка власть на те, щоб її сповняти* [6, 90]; *Я не знаю, чим у принципі Маркс ліпший від Христа, чи навпаки: любить ворогів своїх, як самих себе. Тепер це, звичайно, називається братерством* [6, 210-211]; – *Помиримось, як Йосип Прекрасний зі своїми братами* [7, 356]; *Усталилося, щоб стара жіноча голова заздалегідь, свідомо, при житті звикала до каменя, бо лежати їй на твердому довго, аж до Страшного суду* [6, 409]; *Молодиця зраділа, що робота закінчилася. Зранку попідтирає в кабінетику: дасть бог день, дасть і їжу* [6, 413]; *Калатати службу без регламенту ніяк не можна. Цілорічно. Зима і гній, весна – сівба, та ви що, не знаєте, манною небесною живе?* [7, 483] та інші.

На думку дослідників, біблійна фразеологія легко входила в народне мовлення, бо стосувалася моральних підвалин життя людини. Так, у романі «Кривняки» кілька разів обігруються біблійні вислови *Рука даючого да не оскудіє* та *яко благ, яко наг*, які, по суті, є антонімами (до речі, не зафіксовані жодним із наявних сьгодніх словників української біблійної фразеології [2; 4; 5]): *А отець Сава, який підкотив на туркалці і якого він почастував полуницями, поїдаючи їх зі жмені, проголосив: «Рука даючого да не оскудіє!»* – маючи на увазі Йосипову допомогу братові, але ще більше, мабуть, полуниці, бо загрибав, ковтаючи їх, і викотнув жалісне про самого себе: *«А я, яко благ, яко наг, – нічого в мене нема»* [7, 474]; *Черв'ячок точив, а він згадував попка: зачихався чужими полуницями, а моя рука щоб не оскуділа... Усім своя сорочка ближче до тіла. Її треба берегти. Хитрий той попка, що проголосив: «А я, яко благ, яко наг, – нічого в мене нема»* [7, 474] (див. також [7, 534, 483]).

Найчастіше біблійні фразеологізми вжито у звичайному традиційному значенні та оформленні, і лише зрідка автор використовує певні трансформації (заміну компонентів, додавання компонентів, контамінацію фразеологізмів): *Його не обходило, чи погода, чи негода – на туркою давай. Хто працює – той і їсть* [7, 483]; *Я по суботах не молюся, б'ючи поклони, а, так би мовити, зав'язую ділові контакти, бо з Прокопом Михайловичем чуда в Канні Галілейській не вчудиш* [7, 483]; *Дивився на Ганку й думав, як поєдналися, з кожним днем, з кожним роком упевнювався: вона – мірило всього життя, несе важкий хрест і не падає* [7, 175]; *Він лежав, збираючи собі мало місця, той самий Мирон, з яким побралися, але й не такий – хлебнув гіркого зі своєї чаші, а ще ж вона не випита, ще дна у ній не видно* [7, 175].

Одним із улюблених біблійних образів українців є образ Мойсея, очевидно, тому Б. Харчук досить часто використовує його: *Він сидів чи лежав, гоїдаючись на м'якому дивані, дивився на ту розкіш, наливаючись злістю на колишніх пожильців, яких розстріляно в роваках, позакопувано, наче собак, і які безжурно, гоноровисто усміхалися, а чи галантно й картинно, великодушно й зверхньо зорили на нього з портретів у золотих багетах: красуні й красені – цвіт львівських польських інтелектуалів, еліта, чи єврейські старійшини, сповнені іронічного споглядання на цілий світ. Праматір'ю перших була Великопольща – від можа до можа, прабатьком других Мойсей, пророк богом вибраного народу, якому під проводом більшовизму належало окупувати й оновити цілий світ. Перші й другі – одвічні вороги його народу. Вигойдуючись на дивані й дивлячись на портрети, так думав він – український націоналіст* [6, 47]; *Переростання цікавості у задоволення він пояснює собі дуже просто: «Жиди цього заслужили. Все було в їхніх руках! – І додавав не без зловтіхи: – Гітлер виведе їх з нашої землі, як Мойсей з Палестини»* [6, 155].

Дуже поширеною біблійною алюзією в українській літературі, і у творах Б. Харчука зокрема, є образи Каїна та Авеля, очевидно, тому, що в українській свідомості вони вилилися в народну легенду: *А місяць світив – усе село і весь цвіт висвітив [...]. Місяць стояв над її головою. Вона підвелася, зняла очі, щоб глянути на місяця, щоб побачити на ньому, ясному і чистому, як Каїн убиває Авеля – перше братовбивство на землі. Їй хотілося побачити цих братів, кажуть, що їх обох добре видно – старший забуртав у груди, в самісіньке серце, меншому виляку, підняв і тримає, і так вони щовечора ходять, виснувши над землею, – пересторога світові* [6, 62]. Ще один приклад – початок роману «Межі і безмежжя» (інтродукція): *Лук'ян підняв косу, а Радіон замахнувся серпом. Лук'ян і не вступився, заніс косу, розмахнувся на всю руку, ніби наважився скосити не брата, не Радіона, а сонце. Серп пробив груди – вдарив у серце. Білий світ – ранок – потемнів, як те повечір'я. [...] Сонце підбивалося, світило травам і людям, бачивши з давен, як Каїн вбив Авеля, пустивши кривцю першого братовбивства, воно облизувало серпа і косу, пило липкі Лук'янові груди, його склеплені очі, розтулені губи, які ще були теплими* [6, 366-367], де ми бачимо прямі аналогії з біблійними подіями.

Б. Харчук використовує й похідні, утворені від біблійних фразеологізмів та крилатих слів, що свідчить про повну засвоєність цих понять та висловів: *Марта закінчила десятилітку, можна було в інститут чи бодай у техникум, але самотна мати, клопіт про шмат насущника не пустили* [6, 431] – порівн.: *хліб насущний*; *Якби вона зчепилася з хлопцями, однаково, просьбою чи грозьбою, тільки під'юдила б їх, піддала б їм охоти й вони ще не так завелися б, а так – утихли* [7, 274] – порівн.: *Юдин вчинок*.

Отже, аналіз мови творів Бориса Харчука засвідчує величезний вплив Біблії на свідомість українців, зокрема волинян. Насиченість мови героїв не лише традиційними молитовними висловами, але й міркуваннями над біблійними подіями в дещо синкретичному язичницько-християнському філософському сприйнятті є невід'ємною частиною національної мовної картини світу українців. Автор використовує біблійні вислови переважно в усталеній формі, лише зрідка застосовуючи їх трансформацію. Наявність у мові творів Б. Харчука біблійних висловів, не зафіксованих словниками, висуває як перспективну і доконечну проблему реєстрацію та тлумачення всіх використовуваних українцями біблійних слів на виразів.

Список використаних джерел

1. Гречанюк С. С. Задля цього й жив... // Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 1 : Майдан ; Межі і безмежжя : Романи / авт. передм. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5-32.
2. Коваль А. П. Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
3. Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України / А. Колодний // Історія релігії в Україні в у 10 т. / редкол. : А Колодний (голова) та ін. : Т. 1 : Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / за ред. проф. Б. Лобовика. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1996. – С. 5-36.
4. Колоїз Ж. В. Слово Благості : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Вид-во «І.В.І.», 2002. – 96 с.
5. Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник / Укладачі: Л. П. Будівська, З. С. Сікорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.
6. Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 1 : Майдан ; Межі і безмежжя : Романи / авт. передм. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – 539 с.
7. Харчук Б. М. Твори. В 4-х т. / упоряд. Р. М. Харчук. – Т. 2 : Кривняки : Роман. – К. : Дніпро, 1991. – 575 с.

Summary. The article deals with the Borys Kharchuk's prose full of biblical expressions, which are used in its stable form as well as re-thought. The writer's works give the possibility to perceive Volynian's linguistic picture of the world filled with Christian ideology.

Key words: linguistic picture of the world, biblical phraseological units, biblical constituent of the linguistic picture of the world.

Отримано: 10.10.2012 р.

УДК 81'373.46

В.Ф. Старко

АРТЕФАКТНІ КАТЕГОРІЇ В ПРОЦЕСАХ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ

У статті розглянуто особливості мовної категоризації на прикладі артефактних категорій. Показано, що найважливішою ознакою таких категорій є призначення. Проаналізовано випадки ситуативного включення до артефактних категорій.

Ключові слова: категоризація, артефактна категорія, структура категорії, мовна картина світу.

Мовна категоризація світу – це один із основних чинників формування мовної картини світу народу. Інтерес до особливостей природномовної категоризації посилюється під впливом «Філософських досліджень» Л. Вітгенштейна [1] та низки робіт Е. Рош та її послідовників [14-16]. Широкого поширення набув підхід на основі прототипів [11], [17], однак він викликав також обґрунтовану критику [3], [9], [19]. Останнім часом науковці пропонують вдосконалені моделі категоризації [8], [9] та формулюють нові обмеження, що їх накладає на категоризаційні процеси людська природа [10].

Важливою ділянкою дослідження категоризації є встановлення типології мовних категорій та принципів категоризації за типами. Під мовною категорією в даному випадку мається на увазі ментальний утвір (концептуальна категорія), який є закріплений за повнозначним словом й охоплює групу об'єктів позамовного світу. Наприклад, *тигр, рушник, стілець, пістолет* є окремими мовними категоріями. В науковій літературі виокремлено чимало типів категорій [6], [13], однак досліджені вони нерівномірно. Чималу увагу дослідників привернули артефактні категорії (англ. *artefactual categories*). Під артефактними категоріями ми маємо на увазі, в першому наближенні, класи об'єктів, що їх створили люди з певною метою. Такі об'єкти мають функцію-призначення. Не до кінця з'ясованою в науковій літературі залишається структура цих категорій та принципи категоризації, які лежать в їх основі. Дослідженню цих питань і присвячено нашу статтю.

Насамперед з'ясуємо, які дані можна почерпнути із досліджень артефактної лексики. Чільне місце тут посідають праці Анни Вежбицької [18], [19], яка проаналізувала низку артефактних категорій й подала їм розгорнуті дефініції в рамках теорії Природної семантичної метамови. Ми розглянемо тут лише кілька показових прикладів із її доробку. У першій праці дослідниця прагне довести, що центральне місце в семантичному описі назв артефактів повинна посідати функція